

АНАРХІЗМ (грец. ἀναρχία — безвладдя та грец. суфікс, що позначає належність до теорії, вчення) — сукупність політичних концепцій, споріднених між собою тим, що вони заперечують централізоване керування суспільством, пропонуючи натомість побудову суспільного ладу на засадах добровільного об'єднання людей у спілки або спільноти. Найважливішою підставою, яка дає змогу дослідникові політ. ідеологій називати політ. концепцію анархістською (або близькою до А.), є утвердження цінності окремої особистості та індивід. свободи у найрадикал. формі. Віддалене ідейне коріння А. можна знайти в деяких течіях давньогрец. філософії (стоїцизм), а також в індивідуаліст. та комунітарист. елементах християнства. Перше більш-менш чітке формулювання ідей А. дав англ. політ. філософ, романіст та есеїст В. Годвін у кн. «Дослідження політичної справедливості» (1793), де обґрунтував ідею бездержавного сусп. ладу. Але тільки від 40-х рр. 19 ст. А. оформлюється в окрему течію політ. думки, яка в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. набуває істот. впливу, особливо у деяких європ. країнах (Франція, Іспанія, Італія та ін.). А. як політ. ідеологія не має однієї, добре продуманої ідейної основи, він є, найімовірніше, сімейством спорідн. варіантів. Дослідники політ. ідеологій, даючи типологію А., називають переважно три осн. різновиди: індивідуалістський; комуністичний (анархо-комунізм); проміжний між першим та другим — індивідуалістсько-комунітаристський. Основа цього поділу — різниця у підході до проблеми «особистість — спілка (спільнота)». Залежно від засобів, якими пропонується досягати мети, анарх. політ. концепції поділяють на реформістські та революційні. Крайній індивідуаліст. варіант А. заперечує будь-які сусп. установи (сім'ю, церкву, традиції, політ. партії, державу) та форми колект. свідомості (мораль, релігію, ідеологію), які б обмежували свободу особи. Вважають, що класичне формулювання цього різновиду А. дав нім. філософ, лівий гегельянець Й. К. Шмідт (псевд. Макс Штірнер). У творі «Єдиний та його власність», опубл. 1845, він доводив, що всі речі, установи, ідеї — інакше кажучи, всі продукти люд. діяльності — не повинні у відчужувальній формі підпорядковувати собі окрему людину, обмежувати її творчі можливості, волю. З цього погляду він піддав критиці сім'ю, мораль, релігію, державу і прийшов до ідеї абсолют. егоїзму («суспільство егоїстів»): кожна людина має єднатися з ін. людиною, дбаючи передусім про збереження своєї унікал. особистості, своїх зацікавлень, інтересів, бажань тощо, жертвуючи своїми особистими прагненнями цілком добровільно, самостійно визначаючи міру жертвованості. Утопізм цього ідеалу очевидний. Тому ін.

анархіст. політ. концепції намагаються якимось урівноважити захист автономії окремої особи — потребою єднання людей у спілки (громади) або спільноти. Це дає перехідну форму А. — індивідуалістсько-комунітаристську: особи, добровільно жертвуючи частиною своєї свободи, об'єднуються у відносно невеликі спілки, які, у свою чергу, можуть утворювати спілки спілок (для розв'язання питань, що виходять поза межі можливостей окремої низової спілки). Анархісти неоднаково розуміють, якими мають бути такі спілки: одні вирізняють місц. («природні») спілки, що склалися історично (напр., рос. «община»), інші мають на увазі просто місц. об'єднання; пошир. варіантом є розуміння спілок як вироб. об'єднань, профспілок («синдикатів») тощо. До індивідуаліст.-комунітарист. А. належить політ. концепція П. Прудона — франц. філософа, який у кн. «Що таке власність» піддав критиці капіталіст. ринок як спосіб гноблення виробника, який має об'єднуватися у спілки, аби взяти під свій контроль товар. обмін та поступово перевернути до своїх рук організацію всього сусп. життя: в такий спосіб усі держ. структури поступово будуть витіснені знизу — держава зникає. Це має бути досягнуто шляхом реформ, а не рев., насильниць. засобами. Оскільки в цій концепції наголос зроблено на взаємності обміну, то розвиток такої ідеї політ. філософи кін. 19 ст. іноді називають концепцією взаємності (або ж м'ютуелізмом — англ. *Mutualism*). Ідеї Прудона відіграли важл. роль у стимулюванні профспілк. руху — реформіст. анархо-синдикалізму та водночас стали одним із джерел рев. анархо-синдикалізму. Найвпливовіший теоретик останнього — франц. інж. та соц. філософ Ж. Сорель — зазнав впливу ідей Ф. Ніцше, К. Маркса та А. Берґсона, поєднавши марксист. орієнтацію на практ. дію з волюнтаризмом та інтуїтивізмом.

Він відкинув марксист. віру в істор. необхідність та поєднав із нею «еволюційний соціалізм» (К. Каутський та ін.) і твердив, що тільки етич. ідеалізм, утілений у міфі, а не в розумових аргументах, спроможний згуртувати робітн. рух і надихнути його енергією та вірою. Від К. Маркса Ж. Сорель запозичив віру у важливість практ. дії (активізм) та необхідність застосування насильства для зруйнування держави як механізму гноблення. Цього, на його думку, можна досягти засобами «прямої дії» (тобто дії, яку робітники здійснюють шляхом безпосеред. участі, а не через своїх представників у різних організаціях — профспілках, політ. партіях та парламентах): страйк, саботаж, особливо заг. страйк. Концепція Сореля, хоч і є рев. А. (бо пропонує досягати мету рев. засобами), з погляду розв'язання проблеми «особа — спілка» прагне урівноважити поцінування

особи з потребою гуртування людей у спілки; не заперечує вона також приват. власності на засоби виробництва. На противагу цьому, рев. А. рос. політ. філософа М. Бакуніна виявляє виразні ознаки суто комунітарист. (колективіст.) А.: він уважав, що держава має бути зруйнована насильниць. чином (зокрема шляхом збройного повстання) і замінена федерацією вільно утворюваних селян. та робіт. спілок, які б колективно володіли власністю і спільно контролювали розподіл (кожному відповідно до його труд. внеску). Колективіст. тенденції концепції М. Бакуніна були посилені в політ. філософії П. Кропоткіна, де спільноти (рос. общини) є основою всього сусп. ладу — колект. власником засобів виробництва та (шляхом їх об'єднання у федерації) заміником держави. У формулюванні П. Кропоткіна комунітарист. різновид А. набув крайніх форм і став комуніст. А. (анархо-комунізмом). Проте і М. Бакунін, і П. Кропоткін не сприймали марксист. комунізму, який, хоча й містить анархіст. ідею «відмирання» держави, все-таки шлях до цього бачить через посилення ролі держави у вигляді диктатури пролетаріату, що аж ніяк не прийнятне для А.

Тема захисту автономії особи і навіть її реальності за умов, коли в індустріаліст. суспільстві на людину дедалі більше тиснуть відчужені продукти люд. діяльності (у вигляді екон., держ., військ. структур та відповід. ідеологій), залишається актуал. і в політ. філософії 20 ст.: ця тема розроблялася в критич. філософії, а пізніше — у постструктуралізмі. Ідеї крит. філософії у поєднанні з деякими ін. (фройдизм, маоїзм тощо) утворили ідеол. конгломерат, що став основою студент. рухів 60-х рр. у Європ. та ін. країнах із високим рівнем життя (Франція, Велика Британія, Японія, Німеччина, Нідерланди, США). Але ці рухи продемонстрували також серйозну ваду, властиву всім різновидам А.: він, зазвичай, сильний і дошкульний у критиці, але фундам. його слабкість полягає у відсутності реаліст. позитив. програми. Саме це прирікає А. на незнач. вплив і на постійне місце лише в опозиції. Це підштовхує рев. анархістів до утворення невеликих терорист. груп або ж до застосування індивід. терору. Від кін. 19 ст. нагромадився довгий список страхітливих злочинів, скоєних анархістами різних відтінків: 1893 кинуто бомбу, начинену сотнями цвяхів, у приміщення франц. парламенту; 1901 здійснено замах на президента США Мак-Кінлі; протягом 2-ї пол. 20 ст. анархісти лівих ухилів (Червона бригада в Італії, Червона армія в Німеччині тощо) здійснюють терорист. акції. Загалом місце А. в спектрі традиц. зх. політ. ідеологій таке, що своїм правим крилом він перехрещується та зрощується з лібералізмом у його радикально-індивідуаліст. різновидах (на зразок лібералізму сучас. англ. філософа Р. Нозіка), лівим крилом — із комунізмом. Але в лібералізмі він не приймає погляду на державу як засіб побудови «розумного» порядку, а в соціалізмі й комунізмі — як засіб здійснення ідеалу рівності, свободи

та соц. справедливості. Він також перехрещується й зрощується у своїх реформіст. різновидах з консерватизмом, коли йдеться про покладання на власні сили, приватну ініціативу та місц. самоврядування, хоч консерватизм та А. — діаметрально протилежні, непримиренні між собою політ. ідеології: консерватизм наголошує на пошануванні порядку, закоріненого у безперервності культур. традиції, А. обстоює цінність свободи, зокрема свободи від традицій.

А. в Україні — тема, що потребує глибшого осмислення та дослідження. Традиц. землероб. культура українців має дуже сильні консерват. тенденції — поцінування ладу, упорядкованості життя тощо, які дуже пізно оформилися в політ. філософію. Можна припускати, що осн. причиною цього є входження українців (з їхнім поцінуванням своєї культур. самобутності) у чужонац. держави: нав'язаний зверху політ. порядок українці сприймали як щось неорганічне, чужорідне. А наявність безперервної держ. традиції та політ. еліти є важливими сусп. передумовами для філософії консерватизму. Відчуження політ. сфери посилювало політ. нігілізм або, інакше, аполіт. індивідуалізм (висловл. найвиразніше у філософії Г. Сковороди). Цей індивідуалізм мав і деякі ідеол. та екон. передумови (елементи приват. власності, вплив козац. ідеології з її ідеалом особистої свободи тощо). Приховуване й стримуване невдоволення накинутим ззовні і жорстоким політ. порядком часом виливалось у гнів і бунт. Такий стан речей не виробляв звички до самоорганізації, об'єднання та узгодження дій, пошанування правопорядку, набуття політ. досвіду. У Росії осн. причиною відчуження від держави був бюрократ. централізм, який загалом не руйнував ні традиц. общини, ні відчуття колект. єдності росіян: це зумовило появу колективіст. різновидів А. В Україні істор. та сусп. передумови інші: вже перше свідоме формулювання ідей А. (як складника лібералізму) — у політ. концепції М. Драгоманова — репрезентує індивідуалістсько-комунітарист. та реформіст. різновиди А. Хоча М. Драгоманов і ліберал (вірить у поступ, розум, емансипацію шляхом просвіти тощо), конституціоналіст, однак ідейна противага бюрократ. централізові та імперіалізові зосереджена передусім в анархіст. елементах його концепції. Ідеям М. Драгоманова не випало стати джерелом ідеології анархіст. політ. руху в Україні. Зате успадков. неохильність до єднання та узгодження дій, самоорганізації, самообмеження й самодисципліни, брак поваги до влади та правопорядку стали тією особливістю укр. етнопсихіки, що зіграла фатальну роль у рев. подіях 1917–21. Анархіст. політ. (військ.) рух 1917–21, що його очолив *Н. Махно*, виявив брак історично нагромадж. політ. досвіду та конструктивізму: він був руйнівним щодо впровадження тих елементів порядку, які пов'язані зі становленням укр. незалеж. держави (фактично він сам дозволяв, аби рос.

більшовики використали його як засіб такого руйнування, і, зрештою, пішов з ними на спілку). На час своєї появи він не спирався на попередньо розроблену ідеологію (його ідеологами та наставниками були, зазвичай, вихідці з Росії, він тільки в ході власне військ. дій «доростав» до усвідомлення значення нац. моменту і т. ін.). Усе це приречило його на роль деструктив. сили (принаймні, на роль загонів сільс. самооборони) і зумовило неминучу поразку укр. А.

Виходячи із ситуації кін. 1990-х рр. в Україні, можна зробити висновок, що А. не має перспективи. Адже А. сильний своєю крит. опозицією в країнах з добре розбудов. і усталеним («розумно» спроектов.) політ. та правовим порядком. Ці передумови відсутні в сучас. Україні: тут неупорядкованість межує з хаосом. Сплеск егоїст. інтересів і відсутність політ. еліти з її етикою служіння держ. та нар. інтересам можна, хай іронічно, оцінювати як здійснення анархіст. ідеалу «суспільства егоїстів». Убивства політ. діячів, бізнесменів, журналістів та ін. можна, знову-таки з іронією (чорною), оцінювати як успіхи терорист. А. Хіба що ідея самоорганізації в добре згуртовані вироб. та місц. спілки, здатні захищати інтереси своїх членів без посередництва централіз. структур (партій та профспілок), може мати певний успіх (фактично люди

вдаються до способів прямої дії — пікетування, блокування руху тощо, протестуючи здебільшого лише проти невиплати заробіт. платні).

Рекомендована література

1. Реклю Э. Эволюция, революция, анархический идеал / Пер. с франц. Москва, 1906;
2. Кропоткин П. А. Собрание сочинений. Т. 1-2. Москва, 1918;
3. Яковлев Я. Русский анархизм в великой русской революции. Х., 1921;
4. Бакунин М. А. Собрание сочинений и писем. Т. 1-4. Москва, 1934-35;
5. З історії анархії на Україні. Ч. 1. Л., 1936;
6. R. Nozick. Anarchy, state and utopia. New York, 1974;
7. R. C. Macridis. Contemporary political ideologies. Boston; Toronto, 1986;
8. Лебеденко А. М. История анархизма в Украине. Конец XIX – начало XX века. К., 1995;
9. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Москва, 1996.

В. С. Лісовий

Бібліографічний опис:

Анархізм / В. С. Лісовий // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-44059>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).